

ՎԻՇԱՊԸ ՈՐՊԵՍ ՉԱՐԻ ՈՒ ԲԱՐՈՒ ԽՈՐՀՐԴԱՆԻՇ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒՇՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՏԱՊԱՆԱԲԱՐԱՅԻՆ ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ¹

ՍԱԹԵՆԻԿ ԲԱԴԴԱՍԱՐՅԱՆ

ասպիրանտ

*Երևանի պետական համալսարանի
satenik.baghdasaryan@ysu.am*

ՀՏԴ՝ 730; 73.03

DOI: 10.54503/1829-4278.2024.1-80

Ամփոփագիր

Հայոց մեջ դեռևս վաղնջական ժամանակներից եղել է վիշապի պաշտամունք. այն բազմաբնույթ կերպավորում է ստացել հայկական մշակույթում՝ արտահայտվելով նաև խաչքարային և տապանաքարային արվեստում: Վերջին տարիներին վիշապների և վիշապաքարերի համակողմանի ուսումնասիրությանը նվիրված երկու ժողովածուներ են հրատարակվել, որոնցում ի մի են բերված հնագիտության, ազգագրության, բանագիտության, բանասիրության, արվեստաբանության և այլ բնագավառների տվյալները՝ բացատրելով «վիշապ» բառի ընկալման տարատեսակ փոխակերպումները: Վիշապի պաշտամունքի արտացոլումը արվեստում բազմիցս քննվել է տարբեր մասնագետների կողմից: Մեր ուսումնասիրության շրջանակում դիտարկել ենք տապանաքարերում վիշապի կերպարը որպես բարու և չարի խորհրդանիշ, պարզաբանել նրանց իմաստաբանությունը, քննել վիշապի պատկերի տարածման նախադրյալները: Մեր հետազոտությունը հիմնված է Գեղարքունիքի մարզում կատարված դաշտային

1 Հետազոտությունը իրականացվել է «Հայագիտական հետազոտությունների ազգային ընկերություն» (NAASR) և «Վարդանանց ասպետներ» (Knights of Vartan) ամերիկյան հայագիտական հիմնարկությունների կողմից տրամադրած դրամաշնորհի շրջանակներում, ինչպես նաև Դին Շահինյանի անմիջական աջակցությամբ:

աշխատանքների արդյունքում ձեռք բերված նյութի հիման վրա: Հատկապես Նորատուսում, Երանոսում ու Գեղիովհիտում գտնվող մի քանի տապանաքարերի քննությամբ փորձել ենք տիպաբանել վիշապի պատկերման ձևերը: Ուսումնասիրության արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացության, որ տապանաքարերում վիշապի տեսքով թշնամու պատկերումը սերում է ավետարանական պատկերագրությունից, քանզի վիշապի նման պատկերագրությամբ տեսարաններ ավելի շատ կան մանրանկարչության մեջ, հատկապես «Դժոխքի ավերումը» և «Մկրտություն» տեսարաններում:

Բանալի բառեր. վիշապ, տապանաքար, պաշտպանիչ խորհրդանշան, բարու և չարի խորհրդանշան, Նորատուս, Գեղիովհիտ, Սյունիք, վիշապաքար

Հայկական մշակույթում վիշապի կերպարը միանշանակ չէր ընկալվում. կային բարի և չար վիշապներ: Առաջինները խորհրդանշում էին պտղաբերությունը, դրանք ստորգետնյա ջրերի, կենաց ծառի պահպաններն էին, իսկ երկրորդներն ունեին տրամագծորեն հակառակ գործառույթ²: Չար վիշապները ընկալվում էին որպես օտար, թշնամի ժողովուրդների, սկզբում՝ մարերի, ավելի ուշ՝ մոնղոլների խորհրդանշաններ, ու դրանց դեմ դուրս էր բերվում հայկական արծիվը³: Ասատուր Մնացականյանը նշում է, որ եթե այդ էակները պատկերվում են ծնող-զույգերով, կենաց ծառերով, առանձին, ապա դրանք բարի վիշապօձեր են, իսկ եթե նրանք ներկայացվում են զանազան կենդանիների և մարդկանց դեմ կռվելիս, կենաց ծառերը կլանելիս և այլ նման հորինվածքներով, ապա դրանք չար ուժերի մարմնացումներ են: Հատկապես հայկական զարդարվեստի վիշապամարտի տեսարաններում որպես ախոյաններ հաճախ են պատկերվում օձերն ու արագիլները⁴: Հայկական մանրանկարչության ու քանդակագործության մեջ առկա են երկուսի կերպարներն էլ: Տապանաքարային քանդակում ամենից հաճախ պատկերված է վիշապամարտի տեսարանը, երբ ձիավոր ռազմիկը խոցում է ձիու ոտքերի տակ գալարվող վիշապին: Միջնադարյան արվեստում նման պատկերագրություն ունեն սուրբ ձիավորները (Սուրբ Սարգիսը, Գևորգը, Թեոդորոսը, Մինասը ևն): Այս սուրբ զինվորներին նվիրված վկայաբանություններում շեշտվում է նրանց գլխավոր

2 **Մնացականյան Աս.**, *Հայկական զարդարվեստ*, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1955, էջ 519-528:

3 **Թաթևկյան Վ.**, Արցախի տոհմագորգերը, Երևան, «Լուսաբաց» հրատ., 2004, էջ 17:

4 **Մնացականյան Աս.**, *Հայկական զարդարվեստ...*, էջ 523:

քաջագործությունը՝ վիշապին սպանելը և կոյս աղջկան ազատելը: Շատ հաճախ զորավար-զինավոր սրբերը պաշտվել և պատկերվել են համատեղ, և այդ առումով ս. Թեոդորոսը զուգորդվել է ս. Գևորգի⁵ կամ ս. Սարգսի հետ⁶: Նմանատիպ պատկեր, որում միմյանց փաթաթված վիշապօձերին սպանում են երկու սրբերը՝ ս. Թեոդորոսը և ս. Գևորգը պահպանված է մի տապանաքարի վրա, որը թվագրվում է 1544 թ.-ով և գտնվում է Վայոց ձորի Գնիշիկ գյուղի գերեզմանատանը՝ առանց սրբերի անունների արձանագրության⁷:

Ձիավոր սրբերի կողմից վիշապին սպանելը առավել մեծ տարածում է ստացել մանրանկարչության մեջ: Մենք հակված ենք տապանաքարերում պատկերված այս տեսարանում ևս տեսնել ձիավոր սրբերի՝ նրանց վերագրվող փրկագործական, պաշտպանիչ գործառնությունը հանդերձ: Բայց և այնպես, տապանաքարերում այդ կերպարները ոչ այնքան սրբացված են, որքան իդեալականացված: Ինչպես նշում է Համլետ Պետրոսյանը, պատկերաքանդակներում գլխավոր «հերոսը» հանգուցյալն է, որը պատկերվում էր իդեալականացված կերպարով և իդեալականացված միջավայրում⁸, նույնը տեսնում ենք մեր դիտարկված օրինակներում:

Վիշապին սպանելու տեսարանը առկա է նաև նորկտակարանային Դժոխքի ավերման պատկերագրության մեջ, ինչպես նաև Գավառից մեզ հասած մի խաչքարի քիվի հատվածում, որտեղ Քրիստոսի խաչելության տեսարանը լրացված է հրեշտակապետների կողմից վիշապին սպանելու հերալդիկ պատկերներով: Դժոխքը շատ հաճախ պատկերվում էր օձի կամ վիշապի տեսքով, որին շղթայում է հրեշտակը և կնքում դժոխքը:

Մանրանկարչության մեջ «Մկրտություն» տեսարանում ևս շատ հաճախ Քրիստոսի ոտքերի տակ պատկերվում է օձազալար մարմնով վիշապ, որը սատանայի գեղարվեստական կերպավորումներից մեկն էր, ինչպես և «Հորդանանի արքան»⁹: Ժամանակի ընթացքում վիշապի

5 Հետաքրքիր է, որ ս. Գևորգի անունը նշանակում էր հողագործ, հերկող, որը միջնադարյան խորհրդաբանությամբ ընկալվել է նաև որպես մարդկային հոգիների հերկում: Տե՛ս **Պերիկյան Վ.**, Ձիավոր սրբերի գանձարանային կանոնները, ՊԲՀ, 3, 2010, էջ 118:

6 Սիմոնյան Լ., Վիշապասպան սրբերը հայոց մեջ. առասպել և հիշողություն, *Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին*, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 2019, էջ 420:

7 *Դիվան հայ վիճագրության. Վայոց ձոր, Եղեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջաններ*, (խմբ.՝ Ս. Բարխուդարյանի), պր. 3, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1967, էջ 204, № 907:

8 **Պետրոսյան Հ.**, Հայաստանի ուշմիջնադարյան տապանաքարային պատկերաքանդակի պատճառարանական, պատկերագրական և իմաստարանական ընտելության փորձ, *Քաները Մատենադարանի*, 21, 2014, էջ 304:

9 **Մաթևոսյան Կ., Ավետիսյան Ա.**, *Ավետարանական պատկերներ*, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1993, էջ 35–36:

կերպարը ավելի շատ զարդի է վերածվում՝ զարդարելով եկեղեցիների պատուհանները, որմնասյուները, խոյակները, և մեծ տարածում գրտնում նաև խաչքարերում և գորգարվեստում:

Վիշապի կերպարի ձևավորման ակունքները և պատկերագրական տիպերը

Տապանաքարային և խաչքարային արվեստում վիշապի պատկերման ամենաշատ օրինակներ նկատել ենք հենց Գեղարքունիքի մարզում՝ Նորատուս, Գեղիովիտ, Տորֆավան, Վարդենիկ, Լիճք, Գավառ և այլն: Հայտնի է, որ վիշապի պաշտամունքը տարածված էր Գեղարքունիքում դեռևս վաղնջական ժամանակներից, որի վկայությունն է Գեղամա լեռների վիշապաքարերի «ծաղկման շրջանի» էպիկենտրոն լինելը¹⁰: Եվ կարծես թե պատահական չէ հետազայում արդեն տապանաքարերում և խաչքարերում վիշապի այդքան սիրված պատկերումը՝ որպես բարու և չարի նշանակ:

Նորատուսը Հայաստանի հնագույն բնակավայրերից մեկն է, որը հայտնի է իր բրոնզի և երկաթի դարերով թվագրվող բազմաթիվ հուշարձաններով: Սակայն ամենից առաջ այս բնակավայրը հայտնի է իր խաչքարադաշտով, որը ներառում է շուրջ 900 խաչքարեր և մոտ 100-ի հասնող տապանաքարեր՝ թվագրված 9-17-րդ դարերով: Նորատուսի գերեզմանոցի հարավ-արևելյան կողմում է գտնվում մի օրորոցաձև տապանաքար, որը թվագրվում է 1556 թ. և կանգնեցվել է Քասպարի հոգու փրկության համար: Հարավային երեսին պատկերված է հեծյալ, որը ձեռքի երկար խաչաձև գավազանը¹¹ խրել է ձիու ոտքերի տակ գալարվող վիշապի բերանը: Հեծյալի դեմքը լավ չի պահպանվել, ընդհանուր առմամբ պատկերաքանդակը բավականին հողմահարված է և պատկերները հազիվ են նշմարվում: Ձիու սանձից է բռնել մեկ այլ կերպար, որը մյուս ձեռքով պահել է կենաց ծառը: Հորինվածքը շարունակում են գինու սափորն ու գավաթը բռնած մի անձ և զույգ երաժիշտները, որոնք դափ և զուռնա են նվագում: Վիշապին սպանող ռազմիկի կերպարը «իդեալականացված հերոսն» է, որի պատկերումով վարպետները փորձում էին շեշտել հանգուցյալի հզորությունը (նկ. 1): Նմա-

10 Բոբոխյան Ա., Զիլիբերտ Ա., Հսիլա Պ., Վիշապաքարերի հնագիտություն, *Վիշապ քարակոթողները*, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2015, էջ 294:

11 Հ.Պետրոսյանը նշում է, որ շատ հաճախ խաչքարային հորինվածքի որոշ տարբերակներում խաչը ներկայացվում է որպես ամենահաղթ զենք, իսկ խաչից ներքև պատկերված է պարտված վիշապը (մեջքը ջարդած կամ «կապված»): Միջնադարում խաչի օձահալած-վիշապահալած բնույթի մասին պատկերացումները լայն տարածում ունեին: Տես **Պետրոսյան Հ., Խաչքար. Ծագումը, գործառնությունը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը**, Երևան, «Փրինթինֆո», 2006, էջ 383-384:

նատիպ տեսարան կա նաև Գեղիովիտի և Լիճքի տապանաքարերում: Վիշապ սպանելը նշանակում էր հաղթահարել մահը, իսկ կենաց ծառը արտահայտում է պտղաբերության, արգասավորության, նոր կյանքի գաղափարը: Մահը հաղթահարելուն զուգահեռ խորհրդանշվում է նաև նոր կյանքի սկիզբը: Ինչպես նշում է Աս. Մնացականյանը, հայ ժողովրդի նախնյաց կենցաղում և հավատալիքներում մեծ տեղ են գրավել կենաց ծառը և դրա հետ կապված ծիսակատարությունները: Մարդիկ կենաց ծառերի մեջ են փնտրել ուժի, պտղաբերության անմահության և այլ նման պարզևները¹²:

Վիշապասպան հանգուցյալի պատկերով տապանաքարեր կան նաև Գեղիովիտում: Դրանցից մեկը տեղադրված է Ս. Գևորգ եկեղեցու հարավային պատի մոտ: Տապանաքարի հարավային կողմում պատկերված են մի անձ՝ ձեռքին հավերժության նշանով գաթա կամ գինու գավաթ, ապա կերակուրներով լի երկու ամաններ, գինու սափոր, այնուհետև գրիչ-թանաքաման, պնակիտ ու գիրք, իսկ դրանց հաջորդում է թամբած ձիու պատկերը, որի ոտքերի տակ գալարվող վիշապ է: Պնակիտի վրա միայն կազմողի անունն է՝ տրված 2 տողով՝ «Ակոր նկարող»¹³ (նկ. 2, 3):

Գեղիովիտում գտնվող մյուս տապանաքարը ևս պահպանել է միայն կազմողի անունը՝ «ՆԵՐՍԵՍ»: Քանդակագարդ մակերեսին պատկերված է նետերով լի կապարձ, դրանից ներքև թամբած ձի՝ ոտքերի տակ գալարվող վիշապով, ձիու սանձից բռնել է մի ֆիգուր, այնուհետև տեսնում ենք գինու սափոր, գավաթ, ավանդական խորովածը: Պատկերը ավարտվում է մեկ այլ ֆիգուրով՝ ձեռքերը կրծքին խաչված, ծալապատիկ դիրքով նստած և գլխի յուրահատուկ հարդարանքով՝ եռածայր թագ (նկ. 4): Նման հորինվածք ունեցող տապանաքարերում պատկերման ձևի հստակ օրինաչափություն չկա: Բայց հիմնականում թամբած ձին և գալարվող վիշապը պատկերվում են մի կողմում, հանգուցյալը՝ մյուս, իսկ նրանց միջև ընկած տարածքը քանդակագործը լրացնում էր ուտելիքների, գինու սափորի կամ գրչության պարագաների պատկերումով:

12 Աս. Մնացականյանը նշում է, որ հին պատկերացումների համաձայն, աստվածները սերվում էին բույսերից, մեռնելիս մտնում բույսերի մեջ, պատկերվում էին հատիկի կերպարանքով: Այդ աստվածների մահվան և հարության մասին մարդկանց ունեցած հին պատկերացումներն ամենից շատ դրսևորվել են հատիկի համաբանությամբ, որին բնորոշ է մահը, ծլումը, պտղաբերությունը, ապա նորից նույն շրջանը և այդպես միշտ: Տես **Մնացականյան Աս.**, «Վիշապ» քարակոթողների և վիշապամարտի դիցաբանության մասին, *ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների*, 5, 1952, էջ 75-78:

13 *Դիվան հայ վիմագրության. Գեղարքունիք, Կամոյի, Սարտունու և Վարդենիսի շրջաններ* (խմբ.՝ Ս. Բարխուդարյանի), պր. 4, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1973, էջ 216, արձ. № 907:

Զույգ, իրար փաթաթված վիշապները որպես բարու խորհրդանիշ

Վիշապներով տեսարանների մյուս տարբերակներում վերջինս ոչ թե պատկերվում էր ձիու ոտքերի տակ, այլ առանձին և հիմնականում իրար փաթաթված զույգ վիշապների տեսքով: Նմանատիպ պատկեր ունենք կրկին Գեղիովիտից: Այս պատկերում թանքած ձին առանձին է, իսկ նրա առջև ավելի շատ զարդի վերածված զույգ վիշապօձերն են: Հետաքրքիր է, որ այս դեպքում քանդակագործը ընդհանուր հորինվածքում հանգուցյալին առանձին տեղ է հատկացրել՝ մնացած պատկերներից անջատելով ուղղահայաց գծով:

Նման հորինվածքով մյուս տապանաքարը գտնվում է Տորֆավանի գերեզմանատան կենտրոնական հատվածում: Տապանաքարը թվագրվում է 1564 թ., կանգնեցվել է Ազիզ պեկի հիշատակի համար¹⁴: Հյուսիսային կողմին պատկերված է հեծյալ, որի առջևից փախչում է եղջերուն: Նրանից անմիջապես ներքև պատկերված են զույգ վիշապօձեր՝ իրար ուղղվածբաց երախներով:

Նորատուսի Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևելյան կողմում չափերով բավականին մեծ (գրեթե 3 մ երկարությամբ) մի տապանաքար կա, որն ուշադրություն է գրավում գալարվող երկու վիշապների պատկերով: Սեղրակ Բարխուդարյանը նշում է, որ արձանագրությունը իր ժամանակ խիստ մաշված է եղել և ոչ վերծանելի, դրա համար օգտվել է Լալայանի հրապարակումից: Արձանագրության բովանդակությունը հետևյալն է. «ԵՍ Մելիք Ոհկէս տապանս շինեցի հօր իմում մելիք Պար(էքին)»¹⁵:

Այս տապանաքարի վրա իրար հանդիպակաց բաց երախներով վիշապները զբաղեցնում են հարավային երեսի ամբողջ քանդակագործի մակերեսը: Գեղարքունիքում մեզ հանդիպած և ոչ մի տապանաքարում այսպես յուրահատուկ ձևով չեն ներկայացրել վիշապներին, առավել ևս մի ամբողջ երես տրամադրելով դրանց պատկերմանը: Վիշապների նմանատիպ պատկերում տեսնում ենք Վանստանի վանքի (13-րդ դ.) մուտքի բարավորի վրա, ինչպես նաև Առինջի բերդի (1501 թ.) մուտքի բարավորին¹⁶: Տապանաքարի հյուսիսային երեսին խնջույքի տեսարան է՝ համալրված երաժիշտ կատարածուների պատկերներով: Թե-

14 *Դիվան հայ վիմագրության*, պր.4, արձ. № 1497, էջ 372:

15 Նույն տեղում, էջ 15:

16 Քանդակային հարդարանքում վիշապների նմանատիպ պատկերագրության մասին առավել մանրամասն տես **Միքայելյան Լ.**, Վիշապ-օձի կերպարը Հայաստանի X-XIV դդ. քանդակում. պատկերագրությունը և խորհրդարանական եզրերը քրիստոնեական մշակույթի համատեքստում, *Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին*, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 2019, էջ 396-410, նկ. 17-18:

մատիկ հորինվածքը սկսվում է առասպելական հետաքրքիր մի կենդանու պատկերաքանդակով, որը միագլուխ, երկմարմին էակ է: Նման պատկերներ կան նաև Հայրավանքում, Քաղսիում, Գանձակում, Նորավանքում, Զուղայում և այլն: Զուղայի խաչքարերի քիվային հատվածում շատ են առասպելական նման կենդանիները. նրանց պոչերը անգամ վերածվում են պոզավոր բացերախ վիշապների՝ ուղղված դեպի ներս կամ դուրս¹⁷: Տվյալ դեպքում մամռակալած քարի գլխի հատվածում կենդանու աչքերն ու բերանը չեն նշմարվում, իսկ ետ տարած պոչը հասնում է մինչև իրան: Առասպելական այս կենդանու պատկերից աջ երկու երաժիշտներ են՝ ծալապատիկ դիրքով նստած, մեկի ձեռքում՝ քյամանչա, իսկ մյուսի ձեռքին՝ սագ: Ապա հաջորդում է ավանդական խորովածը, դրանից ներքև մարդու պատկեր է՝ ձեռքին սափոր, իսկ մյուս ձեռքում պահում է ձիու սանձը: Զիավորի կերպարը եզրափակում է տեսարանը. նա իր ձեռքում պահել է գինու թասը, մյուս ձեռքում՝ նետերով լի կապարձը: Երաժիշտների կերպարները շատ ավելի վատ են պահպանվել և ավելի մաշված են, քան ձիավորի ու ծառայի քանդակները: Տապանաքարը առանձնանում է նաև իր եռանկյունաձև ելուստներով, որոնք ավարտվում են գալարվող օձերի պատկերով, իսկ հարթ վերնամասում պատկերված է խոշոր եղջերու: Տապանաքարը յուրահատուկ է իր պաշտպանիչ խորհրդանշաններով, օձերի, վիշապների պատկերումով (նկ. 5, 7):

Նորատուսում նման պատկերազրույթյամբ ևս մեկ տապանաքար կա, որի մասին հիշատակություն ենք գտնում վիմագրագետ Ալեքսանդր Խաչատրյանի «Դիվան Հայաստանի արաբերեն վիմագրության» աշխատությունում: Տապանաքարը պատկանում է Սաադ և Սեյֆ ադ-Դինների: Համաձայն տեղացիների՝ այս տապանաքարը երկու եղբայրների՝ Ասլանի և Կապլանի հիշատակի համար է կանգնեցվել, որոնք սպանվել են մարտի ժամանակ¹⁸: Վիմագրագետ Տիգրան Սիքայեյանի հոդվածներից մեկում ևս տեսնում ենք այս տապանաքարի լուսանկարն ու հիշատակումը¹⁹: Ադրբեջանցի ուսումնասիրող Թելման Իբրահիմովը իր հոդվածներից մեկը ևս նվիրել է այս տապանաքարի լուսաբանմանը: Ըստ նրա չհիմնավորված դրույթի՝ Նորատուսում

17 Այս առասպելական կենդանիների մասին առավել մանրամասն տես **Դեմորոսյան Հ., Խաչքար...**, էջ 227–233, **Микаелян Л.,** Проводники душ и небесные стражи: Образы сирен и сфинксов в армянской пластике XIII века и в искусстве исламского Востока, *Между Востоком и Западом, Святой Александр Невский его эпоха и образ в искусстве*, Сборник статей, Москва, ГМИИ, ЦМиАР, 2021, с. 514–519.

18 **Խաչատրյան Ա., Դիվան Հայաստանի արաբերեն վիմագրության VIII–XVI դդ.**, պր. Ա, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, 1987, էջ 66:

19 **Микаелян Т.,** Обзор арабописьменных эпиграфических памятников на территории Республики Армения, *Туркология*, 3, 2012, с. 12.

գտնվող մուսուլմանական գերեզմանոցը ոչնչացվել է հայերի կողմից, և միայն այս տապանաքարն է պահպանվել: Տապանաքարի լուսանկարն ու արձանագրությունը բազմիցս տպագրված է եղել հայկական, ադրբեջանական և սովետական գիտական գրականության մեջ: Տապանաքարը թվագրվում է 14-րդ դարով (1305 թ.), կողային երեսին պատկերված են միմյանց հակադիր վիշապներ և հանգուցյալի մարտաձին: Ըստ Իբրահիմովի՝ դեմ առ դեմ կանգնած երկու վիշապները խորհրդանշում են ներդաշնակությունն ու տիեզերական կարգը, իսկ պահապան վիշապների առեղծվածային պաշտպանությունը տարածվում է ինչպես ֆիզիկական (սյուրական), այնպես էլ հետմահու (հոգևոր) աշխարհի վրա²⁰ (սկ. 6):

Ինչպես նկատում է արվեստաբան Լիլիթ Միքայելյանը, զույգ վիշապները, որպես կանոն, միմյանց փաթաթված են, հաճախ ոլորված, քարկապված մարմիններով, երախը լայն բացած գազանի գլխով²¹: Ոլորուն մասերով, գալարված վիշապների կամ օձերի պատկերման հիմքում ընկած է իրական օձերի շարժման վերացարկված պատկերը, փոթորկի և պտուտահողմի պտույտները և ջրի ալիքաձև հոսքը²²: Ջույգ վիշապները հիմնականում կրում են սրբազան տարածքը ցանկացած վտանգից և չար ուժերից պահպանելու գործառույթ²³: Աստղիկ Իսրայելյանը նշում է, որ օձերի և վիշապների ամենաբնորոշ հատկանիշը միաժամանակ մի քանի գործառույթ կատարելն էր՝ պաշտպանել և ուժ տալ, պաշտպանել և բախտավորեցնել, պաշտպանել և հարստություն տալ և այլն: Մեր դիտարկած տապանաքարային օրինակներում ևս այս զույգ վիշապները պաշտպանիչ խորհրդանշաններ են, որոնց գլխավոր գործառույթը հանգուցյալի տապանը դիվային ուժերից պահպանելն էր: Ջրային և լեռնային վիշապները՝ որպես մեռյալների աշխարհի պահապան, իրենց իմաստաբանությամբ շատ ավելի հին պատկերացումների արգասիք են, քանի որ ջրավազաններն ու քարայրները շատ մշակույթներում համարվում են մեռյալների աշխարհի մուտքը²⁴:

Վիշապների պատկերման հետաքրքիր օրինակներ կան ոչ միայն Գեղարքունիքի մարզում, այլ նաև Սյունիքում: Պատմամշակութային

20 **Ibrahimov T.**, Dragons of a Turkic tombstone in the Armenian village of Noratus, https://www.academia.edu/96665138/DRAGONS_OF_A_TURKIC_TOMBSTONE_IN_THE_ARMENIAN_VILLAGE_OF_NORATUS (մուտք՝ 24.02.2024)

21 **Միքայելյան Լ.**, Վիշապ-օձի կերպարը..., էջ 404:

22 **Իսրայելյան Ա.**, Ձի և վիշապի բարի գործառույթները հայկական հավատալիքներում, *Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին*, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 2019, էջ 202:

23 **Միքայելյան Լ.**, Վիշապ-օձի կերպարը..., էջ 403–405:

24 **Հովհաննիսյան Կ.**, Վիշապի արխետիպային կերպարի դրսևորումները հայոց պատկերացումներում, *Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին*, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 2019, էջ 82:

ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոնի արշավախումբը 2016 և 2017 թթ. Միսիանի շրջանի Որոտնավան և Տոլորս գյուղերի դաշտային աշխատանքների ժամանակ հայտնաբերել է երկու տապանաքար՝ միևնույն քարատեսակից պատրաստված, տարբեր գույների և միևնույն քանդակապատկերով: Տապանաքարերին ներկայացված է զույգ վիշապների մենամարտի տեսարան, որոնք խոցվում են նետ-աղեղով զինված ռազմիկի կողմից²⁵: Սյունիքում գտնված այս երկու նմուշների պատկերագրությունը տարբերվում է Գեղարքունիքի տապանաքարերի օրինակներից: Դրանցում քանդակային մակերեսի գլխավոր հատվածը զբաղեցնում է վիշապամարտի տեսարանը, իսկ զինված հանգուցյալը, որը նետ-աղեղով պայքարում է վիշապների դեմ, պատկերվում է չափերով շատ ավելի փոքր: Կարծես քանդակագործ վարպետները շեշտել են հենց վիշապամարտի կարևորությունը, այլ ոչ թե հանգուցյալին, որը սովորաբար տապանաքարերում գլխավոր հերոսն է լինում (նկ. 8, 9):

Եզրակացություն

Տապանաքարերում վիշապը պատկերված է որպես չարի նշանակ, երբ աղերսվում է ձիավոր ռազմիկի և անհեծյալ ձիու պատկերի հետ: Իսկ առանձին, զույգ փաթաթված վիշապներն ունեն դրական խորհրդաբանություն՝ հանգուցյալների և նրա տապանի պահապաններ: Գեղարքունիքում քանդակագործ վարպետները ունեցել են վիշապների պատկերման երեք հիմնական սկզբունք՝

«Իդեալականացված» հանգուցյալը, որը սպանում է վիշապին՝ նմանելով ձիավոր սրբերի պատկերագրությանը՝ նրանց վերագրվող փրկագործական, պաշտպանիչ գործառնությունը հանդերձ: Խոցված, ձիու սմբակների տակ գալարվող վիշապները մարմնավորում են չարը, դժոխքը, սատանային, որը սերում է ավետարանական պատկերագրությունից և ավելի հաճախ պատկերվում է Մկրտության և Դժոխքի ավերման տեսարաններում: Ի տարբերություն մանրանկարչական արվեստի՝ նման պատկերագրությամբ տապանաքարային քանդակներում շեշտվում է աշխարհիկ միջավայրը՝ տեսարանը լրացնելով գինու սափորների, ընպանակների, խնջույքի սեղանների կամ այլ տարրերի պատկերումով:

Անհեծյալ ձիու սմբակների տակ գալարվող վիշապ, որը համալրում է աշխարհիկ պատկերաքանդակը, ուր հիմնական թեմատիկ հորինվածքը արտահայտում է հավերժ խնջույքի տեսարանը: Բայց հիմնա-

²⁵ Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոն ՊՈԱԿ, <https://www.facebook.com/armheritage/posts/pfbid02CbcHh9aJkEqgeLg-73mLUXdL69pgD7VAQDqWwLKN13MG4quiRuREay85XEg7VyeM1l> (մուտք՝ 26.02.2024)

կանում թամբած ձին և գալարվող վիշապը պատկերվում են մի կողմում, հանգուցյալը՝ մյուս կողմում, իսկ նրանց միջև ընկած տարածքը քանդակագործը լրացնում էր ուտելիքների, գինու սափորի կամ գրչության պարագաների պատկերումով:

Առանձին և հիմնականում իրար փաթաթված զույգ վիշապներ, որոնք ունեն հանգուցյալների տապանը դիվային չար ուժերից պաշտպանելու, պահպանելու խորհուրդը: Իրենց այս բնույթով վիշապների պատկերումներ տեսնում ենք նաև ամրոցների, եկեղեցիների հարդարանքում՝ սրբազան տարածքը ցանկացած վտանգից և չար ուժերից պահպանելու գործառնությունով:

Բացի պատմողական և սիմվոլիկ բնույթից՝ քննվող հորինվածքն ունեն նաև կարևոր իմաստաբանական կողմ: Հանգուցյալը խնջույքի կամ կռվի միջոցով հաղթահարում էր իր մահը՝ ապահովելով սեփական անմահությունը: Մահը հաղթահարելու մյուս ձևը մահը սպանելն էր՝ ի դեմս դրա զանազան կերպավորումների, տվյալ դեպքում հանձին վիշապի:

THE DRAGON AS A SYMBOL OF EVIL AND GOOD ON LATE MEDIEVAL TOMBSTONES OF ARMENIA

SATENIK BAGHDASARYAN

PhD student

Yerevan State University

Abstract

The dragon has been a multifaceted figure in Armenian culture. Dragon worship has existed among Armenians since time immemorial, finding expression in *khachkar* and tombstone art. In recent years, two volumes have been dedicated to the comprehensive study of dragons and dragon stones, gathering data from archaeology, ethnography, philology, art, and other fields, thereby explaining the various transformations of the concept of “dragon”. The reflection of dragon worship in art has repeatedly been studied by various specialists. Within the framework of our research, we have considered the image of the dragon on tombstones as a symbol of good and evil, clarifying its semantics, and studying the origin of the spread of the dragon image. Our research is based on material obtained from fieldwork conducted in Gegharkunik Region: we have particularly studied several tombstones located in Noratus, Yeranos, and Geghovit, in an attempt to typify the forms of dragon depiction. As a result of the study, we have concluded that the depiction of the enemy in the form of a dragon on tombstones originates from gospel iconography. This is evident as scenes with dragon-like iconography are most commonly found in miniatures, especially in those depicting the Harrowing of Hell and Baptism.

Keywords: dragon, tombstone, protective symbol, sign of good and evil, Noratus, Geghovit, Syunik, dragon stone

ДРАКОН КАК СИМВОЛ ДОБРА И ЗЛА В ИСКУССТВЕ НАДГРОБНЫХ ПЛИТ АРМЕНИИ ПОЗДНЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

САТЕНИК БАГДАСАРЯН

аспирант

Ереванский государственный университет

Резюме

Образ дракона был многогранным явлением в армянской культуре. Поклонение дракону существовало у армян с незапамятных времен, получив свое выражение в дальнейшем в иконографии хачкаров и надгробных памятников. В последние годы вышли два сборника, посвященные всестороннему изучению драконов и так называемых вишапов (драконьих камней), основанные на данных археологии, этнографии, филологии, истории искусства и других областей, с помощью которых объясняются различные трансформации понятия «дракона». Традиция поклонения дракону в контексте изобразительного искусства неоднократно рассматривалась специалистами. В рамках данного исследования мы рассмотрим изображение дракона на позднесредневековых надгробиях как символа добра и зла, уточним их семантику и предпосылки распространения данного изображения. Наше исследование основано на материале полевых работ, проведенных в Гегаркуникском районе, в частности, на примере изучения нескольких надгробий, находящихся в поселках Норатус, Еранос и Геговит, в рамках которого была сделана попытка выделить иконографические разновидности изображения дракона. В результате исследования мы пришли к выводу, что изображение врага в виде дракона на надгробиях берет свое начало из евангельской иконографической традиции, так как сцены с драконом наиболее часто встречаются именно в средневековых миниатюрах, особенно в сценах Сошествие Христа в ад и Крещение.

Ключевые слова: дракон, надгробие, защитный символ, знак добра и зла, Норатус, Геговит, Сюник, камни–вишапы

Գրականության ցանկ

1. **Բոբոխյան Ա., Զիլիբերտ Ա., Հնիլա Պ.** Վիշապաքարերի հնագիտություն, *Վիշապ քարակոթողները*, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2015:
2. **Դերիկյան Վ.** Զիավոր սրբերի զանձարանային կանոնները, *ՊԲՀ*, 3, 2010, էջ 117–128:
3. *Դիվան հայ վիմագրության (Գեղարքունիք Կամոյի, Մարտունի և Վարդենիսի շրջաններ)*, (խմբ.՝ Ս. Բարխուդարյան), պր. 4, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, 1973:
4. *Դիվան հայ վիմագրության (Վայոց ձոր, Եղեգնաձորի և Ագիգբեկովի շրջաններ)*, (խմբ.՝ Ս. Բարխուդարյան), պր. 3, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, 1967:
5. **Իսրայելյան Ա.**, Զի և վիշապի բարի գործառույթները հայկական հավատալիքներում, *Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին*, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 2019, էջ 190–205:
6. **Խաչատրյան Ա.**, *Դիվան Հայաստանի արաբերեն վիմագրության VIII–XVI դդ.*, պր. Ա, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, 1987:
7. **Հովհաննիսյան Կ.**, Վիշապի արխետիպային կերպարի դրուսկորումները հայոց պատկերացումներում, *Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին*, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 2019, էջ 75–105:
8. **Մաթևոսյան Կ., Ավետիսյան Ա.**, *Ավերաբանական պատկերներ*, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1993:
9. **Միքայելյան Լ.** Վիշապ-օձի կերպարը Հայաստանի X–XIV դդ. քանդակում. պակերագրությունը և խորհրդաբանական եզրերը քրիստոնեական մշակույթի համատեքստում, *Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին*, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 2019, էջ 396–410:
10. **Մնացականյան Աս.**, «Վիշապ» քարակոթողների և վիշապամարտի դիցաբանության մասին, *ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների*, 1952, 5, էջ 73–100:
11. **Մնացականյան Աս.**, *Հայկական զարդարվեստ*, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1955:
12. **Պետրոսյան Հ.**, *Խաչքար. Ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը*, Երևան, Փրինթինֆո, 2006:

13. **Պետրոսյան Հ.**, Հայաստանի ուշմիջնադարյան տապանաքարային պատկերաքանդակի պատճառաբանական, պատկերագրական և իմաստաբանական քննության փորձ, *Բանբեր Մատենադարանի*, 21, 2014, էջ 301-308:
14. **Սիմոնյան Լ.**, Վիշապասպան սրբերը հայոց մեջ. առասպել և հիշողություն, *Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին*, Երևան, ՀՍԻ հրատ., 2019, էջ 412-425:
15. **Микаелян Л.**, Проводники душ небесные стражи: Образы сирен и сфинксов в армянской пластике XIII века и в искусстве исламского Востока, *Между Востоком и Западом, Святой Александр Невский его эпоха и образ в искусстве*, Сборник статей, Москва, ГМИИ, ЦмиАР, 2021, с. 504-521.
16. **Микаелян Т.**, Обзор арабописьменных эпиграфических памятников на территории республики Армения, *Туркология*, 3, 2012, с. 8-16.
17. **Ibrahimov T.**, Dragons of a Turkic Tombstone in the Armenian Village of Noratus https://www.academia.edu/96665138/DRAGONS_OF_A_TURKIC_TOMBSTONE_IN_THE_ARMENIAN_VILLAGE_OF_NORATUS (մուտք՝ 24.02.2024)
18. Պատմամշակութային ժառանգության Գիտահետազոտական Կենտրոն ՊՈԱԿ, <https://www.facebook.com/armheritage/posts/pfbid02CbcHh9aJkEqgeLg73mLUXdL69pgD7VAQDqWWLKN13MG4quiRuREay85XEq7VyeM1> (մուտք՝ 26.02.2024)

Նկարների ցանկ

1. Հեծյալի կողմից վիշապի խոցումը, քանդակագարդ տապանաքար (55 x 96), Նորատուս, 16-րդ դար, լուս.՝ հեղինակի
2. Անհեծյալ ձիու կողմից վիշապի խոցումը, քանդակագարդ տապանաքար, Ակոբ կազմող, Գեղիովիտ, 16-րդ դար, լուս.՝ հեղինակի
3. Նույնի դրվագը
4. Անհեծյալ ձիու կողմից վիշապի խոցումը, քանդակագարդ տապանաքար, Ներսես կազմող, Գեղիովիտ, 16-րդ դար, լուս.՝ հեղինակի
5. Զույգ վիշապների պատկեր, քանդակագարդ տապանաքար, Նորատուս, 16-րդ դար, լուս.՝ հեղինակի
6. Զույգ վիշապների պատկեր, քանդակագարդ տապանաքար, Նորատուս, 16-րդ դար, աղբյուրը՝ Ibrahimov T., *Dragons of a Turkic Tombstone in the Armenian Village of Noratus* https://www.academia.edu/96665138/Dragons_of_a_Turkic_Tombstone_in_the_Armenian_Village_of_Noratus
7. Զույգ վիշապների պատկեր, քանդակագարդ տապանաքար, Նորատուս, 16-րդ դար, լուս.՝ հեղինակի
8. Վիշապամարտի տեսարան, քանդակագարդ տապանաքար, Տոլորս, Սյունիք, աղբյուրը՝ «Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոն» ՊՈԱԿ
9. Վիշապամարտի տեսարան, քանդակագարդ տապանաքար, Որոտնավանք, Սյունիք, աղբյուրը՝ «Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոն» ՊՈԱԿ

Ընդունվել է՝ 20.03.2024

Գրախոսվել է՝ 15.04.2024

Հանձնվել է տպ.՝ 03.10.2024

1

2

3

4

5

6

7

8

9